
Studium a studenti sociologie v Československu před nástupem komunistického režimu*

ZDENĚK R. NEŠPOR**

Sociologický ústav AV ČR, v.v.i., Praha

Sociological Education and Students of Sociology in Czechoslovakia before the Rise of the Communist Regime

Abstract: Czechoslovak sociology was among the first European national sociological traditions to become established institutionally. Lectures in sociology commenced at Charles University in the 1880s, the first professorships and departments of sociology were established in 1919, and sociology was fully established as a doctoral discipline twelve years later. All the other universities in Czechoslovakia (with the notable exception of the German University in Prague) followed suit (usually after five or so 'test' years), as did polytechnics and independent colleges specialising in social studies, where, admittedly, attempts to establish departments of sociology were only partly successful. Using archive sources, this article analyses in detail the various processes involved in the establishment of sociology at individual universities and colleges, describes the forms and content of sociological education offered and conducts a prosopographical analysis of students in this field. On average, five students graduated in sociology in Czechoslovakia each year during the interwar period, and the number of dissertations written in sociology experienced a real boom shortly after the Second World War. The number of annual graduates rose to 23 between 1945 and 1948 and to 42 between 1948 and 1953, and this despite the fact that after the coup in 1948 the communist regime declared sociology a 'bourgeois pseudoscience'. Consequently, only a very small number (5 percent) of the post-coup graduates were able to apply their sociological knowledge in their careers, and most of those who were able to did so rather late in their careers; the great majority of earlier graduates were not allowed to apply their knowledge at all. However, in Czechoslovakia it was nothing new for graduates of sociology to be unable to apply their education in their field, since the interwar and immediate post-war academic elites were made up largely of graduates of other fields, who were often unwilling to make room in academia for their younger colleagues.

Keywords: Czech sociology, study of sociology, sociology students, history of sociology

Sociologický časopis / Czech Sociological Review, 2012, Vol. 48, No. 4: 669–696

* Článek vznikl v rámci grantu GA ČR *Dějiny a současnost české sociologie* (č. P404/10/0032), autor za tuto podporu děkuje.

** Veškerou korespondenci posílejte na adresu: doc. PhDr. Zdeněk R. Nešpor, Ph.D., Sociologický ústav AV ČR, v.v.i., oddělení Ekonomická sociologie, Jilská 1, 110 00 Praha 1, e-mail: zdenek.nespor@soc.cas.cz.

Dávný stesk Jana Macků, že „naši sociologové jakoby vůbec neznali tradice české a slovenské sociologie, nebo je podceňují“ [Macků 1968: 3], již tak docela neplatí. Pomineme-li starší dílčí i syntetické práce o české předmarxistické sociologii, z dnešního pohledu problematické nebo přinejmenším výrazně dobově podmíněné, po roce 1989 byla vydána řada vzpomínkových děl, z nichž některá mají rovněž analytický rozměr [Janišová, Holeček 1992; Sedlák 1995; Adamec 1996; Petrusek 1998, 2000; Machotka 2001; Fischer 2005; Gaďourek 2006; Musil 2011]. Dále bylo studováno institucionální zázemí dřívější sociologické práce [Nešpor 2007; Hoffmannová 2009; Devátá 2009, 2010; Janák 2011; Janák, Bereš 2011; Nešpor, Kopecká 2011] a monografických zpracování se postupně dočkaly také prakticky všechny její významné postavy: I. Arnošt Bláha [Lužný 1991; Janák 2009a, 2009b], Antonín Boháč [Šubrtová 1977], Emanuel Chalupný [Zumr 1999; Pecka 2007], Josef Král [Prokop 1959], Jan Mertl [Nešpor 2012], Jaroslav Šíma [Nešpor 2011a] a Zdeněk Ullrich [Janišová 1998]; v případě Otakara Machotky je supluje alespoň výbor z jeho díla s doprovodnými texty [Machotka 2001]. Zvláštní pozornosti se dostalo i specifickým oblastem sociologie náboženství [Nešpor 2004, 2008a] a sociální politiky [Rákosník 2007, 2008; Večerník 2011], a nakonec byla zpracována také syntéza dějin české předmarxistické sociologie jako celku [Nešpor 2011b]. Rovněž dějiny slovenské sociologie disponují základními přehledovými díly [např. Klobucký 2001; Turčan, Laiťerová 1997, 2002] i hlubšími monografickými publikacemi věnovanými konkrétním badatelům a školám [zejm. Janák 2012; Klobucký 2006; Wincławski 1991¹] nebo tematickým oblastem [např. Kvasničková 1998; Turčan 1998–2002].

Dějiny „staré“ české/československé sociologie přesto obsahují jedno podstatné „bílé místo“ [Nešpor 2011b: 236–237]. Víme jen velice málo o tom, jak vlastně studium sociologie v předkomunistickém období probíhalo a kdo je absolvoval, protože Nešporova *Republika sociologů* se v tomto směru zaměřuje spíše na vědeckou a výzkumnou práci, případně na organizační stránky výuky sociologie. Její vlastní studium tak přibližují jen vzpomínky nemnoha absolventů, nadto až z období bezprostředně poválečného [zejm. Janišová, Holeček 1992; Sedlák 1995: 77–104; Gaďourek 2006; Musil 2011]. Platí-li přitom, že naprostá většina předmarxistických sociologů graduovala ještě v době, kdy vlastní studium sociologie nebylo možné, jak se později uplatnili jeho absolventi? Kdo mezi ně patřil, jak probíhalo jejich studium a profesní kariéry? To jsou otázky, na které chce odpovědět tato studie. Tam, kde je to možné, přitom důsledně vychází z archivních zdrojů, které z této perspektivy dosud nebyly studovány, což vede k revizi řady běžně přijímaných představ a problematických interpretačních kliše ovlivněných pozdějším vývojem oboru, respektive jeho institucionálního zázemí.

¹ Můžeme sem řadit i tematická čísla časopisu *Sociológia* věnovaná Antonu Štefánkovi (26 (1–2), 1994) a Alexandru Hirnerovi (32 (6), 2000).

Etablování univerzitní výuky sociologie

Zavedení kteréhokoli nového oboru do univerzitní výuky v Rakousku-Uhersku, respektive i v meziválečném Československu předpokládalo jednak vypsání příslušných přednášek, tedy existenci docentů nebo ještě lépe profesorů disponujících *venia legendi* pro daný obor, a za druhé zřízení oborového semináře, obdoby dnešní katedry, která představovala alespoň základní institucionální zázemí a v jejímž rámci byla konána seminární cvičení [srov. Placht, Havelka 1936]. Pro dosažení druhého cíle přitom byl nezbytnou podmínkou ten první. Ředitelem semináře byl obvykle jmenován řádný profesor příslušného oboru, i když existovaly výjimky v podobě honorovaných mimořádných profesorů nebo i docentů (v případě sociologie se ovšem nic takového neuplatnilo). Vzhledem k tomu, že studenti každé fakulty si mohli zapisovat a kombinovat prakticky jakékoli přednášky, jejich oborovou specializaci obvykle předznamenávala právě (opakovaná) účast v příslušném semináři, v němž rovněž zpracovávali přípravné práce pro svoji disertaci. To ovšem platilo jen pro tu (zprvu menší) část studentů, která se po absolutoriu rozhodla skládat (dvě) rigorosní zkoušky a získat doktorát filosofie (PhDr.). Rigorosa totiž skládal a k obhajobě disertace se ještě ve dvacátých letech dostal jen každý desátý student filosofické fakulty [Havránek 1997: 262–263].

Výuku sociologie jakožto jedné z filosofických disciplín zavedl na české Karlo-Ferdinandově univerzitě² T. G. Masaryk v akademickém roce 1884–85 přednáškou Praktická filosofie na základě sociologickém. Jednu ze tří přednášek, které Masaryk na filosofické fakultě obvykle ročně míval, věnoval sociologii i po většinu následujících let. Šlo o Dějiny sociologie, Kapitoly ze sociální patologie, Sociální otázku, Sociologické učení o státě nebo Základy sociologie, a sociologicky relevantní byl také jeho systém vědeckého poznání prezentovaný v Konkrétní logice. Platilo, že „Masaryk sám byl profesorem filosofie. Sociologie se pěstovala na jediné universitě, a to ještě z dobré vůle profesora filosofie“ [Galla 1968: 280].

Cestu k jejímu hlubšímu etablování jako akademické disciplíny představovaly habilitace Břetislava Foustky (1905) a Edvarda Beneše (1912) ze sociální filosofie. V roce 1912 fakulta pro Foustku žádala i mimořádnou profesuru a ministerstvo kultury a vyučování mu ji titulárně udělilo o tři roky později,³ také se zřetelem k Masarykovu odchodu do exilu. Ani tehdy ovšem nedošlo ke zřízení samostatného sociologického semináře. Foustka ostatně vedle sociologických témat traktovaných ve zřetelné návaznosti na Masaryka, jehož přednášky fakticky nahradil už v prvním desetiletí kvůli Masarykovu politickému angažmá,

² Na německé části univerzity, pozdější Německé univerzitě, naopak výuka sociologie nikdy zavedena nebyla, a to ani v meziválečném období, třebaže na její právnické fakultě přednášelo několik sociologicky relevantních vyučujících (např. Alfred Weber) a významná je v tomto směru i výrazně sociologizující rektorská inaugurační přednáška Friedricha von Wiesera z roku 1901 [Wieser 1929: 346–376].

³ Archiv Univerzity Karlovy Praha (dále jen Archiv UK Praha), FF, i.č. 212, prof. Foustka.

nadále přednášel také filosofii; ze sociologie přednášel hlavně Kapitoly ze sociální pathologie, Moderní stát, Otázku sociální a dělnickou, Sociologii náboženství a Soustavy socialismu. Podobný byl i případ Benešův, který ze sociologických témat přednášel Filosofii, sociologii a socialismus, Systém sociologie, Úvod do sociologické práce monografické a Válku z hlediska sociologického.

Až do vzniku samostatného Československa se tudíž sociologie nestala samostatnou akademickou disciplínou (vyjma tzv. křesťanské sociologie přednášené na římskokatolických bohosloveckých učilištích [srov. Nešpor 2004]) a její pěstování bylo osobním zájmem, formálně filosofickou specializací několika vysokoškolských učitelů, případně nemnoha dalších neuniverzitních intelektuálů. Teprve jmenování Břetislava Foustky řádným profesorem filosofie a sociologie (1919) umožnilo na pražské filosofické fakultě otevřít sociologický seminář, jehož dalším (spíše formálním) členem byl Edvard Beneš, povýšený na profesora v roce 1923. Habilitace Josefa Krále, která původně zněla na filosofii a sociologii, byla naproti tomu v průběhu řízení změněna na dějiny filosofie (1920).⁴

Výsledkem ovšem bylo, že politicky angažovaný Beneš na univerzitě přednášel jenom příležitostně (1920/21, 1932/33 – 1934/35), profesorskou stolicí si však držel z prestižních důvodů, a Foustka ve druhé polovině dvacátých let opakovaně čerpal dlouhodobou dovolenou zbavující jej povinnosti přednášet, takže vedl pouze seminární cvičení. Pražská filosofická fakulta tak sice měla dva profesory sociologie, několik let se na ní však nekonaly vůbec žádné sociologické přednášky. Na tento stav si stěžoval kupříkladu Emanuel Chalupný [Zumr 1999: 27], když ovšem sám později získal mimořádnou profesuru v Brně, zachoval se úplně stejně [ibid.: 29]. Asistentem sociologického semináře se sice již v roce 1927 stal zaměstnanec Státního úřadu statistického Zdeněk Ullrich, ten však dosáhl *veniae legendi* až o deset let později.⁵ Místo toho se ještě na sklonku Foustkova vedení sociologického semináře habilitoval Karel Galla (1931), hned následujícího roku však nový vedoucí semináře Josef Král kvůli odborným výhradám vůči Gallovu habilitačnímu spisu (neúspěšně) žádal ministerstvo o jeho suspenzi.⁶

Než se sociologie stala rigorosní disciplínou (1931), formálně vzato neměla vůbec žádné studenty. Ti sice mohli navštěvovat sociologické přednášky a později i seminární cvičení, avšak graduovali z jiných oborů, zejména filosofie, historie, národopisu, respektive antropologie a geografie (v těchto případech do jejich přesunu na nově zřízenou přírodovědeckou fakultu).⁷ Vzhledem k tomu, že (prozatím) není fakticky možné vytvořit soubor všech frekventantů sociologických

⁴ Ibid., i.č. 404, prof. Král [srov. Král 1969: 395–396].

⁵ Ibid., i.č. 754, dr. Ullrich.

⁶ Ibid., i.č. 404, prof. Král, nedat. list J. Krále Ministerstvu školství a národní osvěty (dále jen MŠNO).

⁷ Pro přesnost dodejme, že první rigorosum z „filosofie (sociologie)“ je v seznamu rigoros FF UK uvedeno již v březnu 1923; ibid., FF, Rigorosa II., č. 1233 (Alois Rathauský). Došlo k tomu patrně omylem, neboť sociologie se oficiálně stala rigorosním oborem teprve o osm let později.

Tabulka 1. Studenti sociologie na FF české UKF / UK v Praze do roku 1930/31

období	sg. disertace	z toho aktivní sg.	aktivní sg. z jiných oborů
do 1900/01	1		1
1901/02 – 1905/06	5		
1906/07 – 1910/11	6	2	1
1911/12 – 1915/16	1		1
1916/17 – 1920/21	1		2
1921/22 – 1925/26	11	1	4
1926/27 – 1930/31	32	1	

Zdroj: Archiv UK Praha, FF, Rigorosa I.–III. [srov. Tulachová 1965].

přednášek,⁸ za „studenty sociologie“ budeme v této studii považovat ty, již obhájili disertační práci na sociologické téma; jejich přehled přináší Tabulka 1. Akademickou relevanci příslušných osob, respektive skutečnost, zda se po absolutoriu zapojili do vědecké práce, můžeme kontrolovat podle Nešporovy *Republiky sociologů*,⁹ která zároveň dovoluje určit, kolik (později) v české sociologii vědecky aktivních osobností obhájilo na české Karlo-Ferdinandově/Karlově univerzitě disertaci z jiného oboru než sociologie.

Sociologická disertace rozhodně nebyla „vstupenkou do akademického světa“, ačkoli relativní novost a institucionální neukotvenost oboru by tuto představu mohly implikovat: většina aktivních sociologů k tomuto oboru „konvertovala“ teprve nějaký čas po svém absolutoriu z úplně jiných disciplín. Mezi

⁸ Do schválení nového zkušebního řádu pro filosofické fakulty (1930), který stanovoval povinnost výběru dvou (poměrně širokých) oborových kombinací, z nichž studenti po čtvrtém a osmém semestru skládali státní zkoušky, respektive do zavedení ne-liberálního studijního řádu z let 1948/49, který fakticky likvidoval volitelnost přednášek, byl výběr přednášek naprosto „svévolný“. Záležel jenom na zájmech každého jednotlivého studenta. Vytvoření příslušného souboru by přitom znamenalo projít několik desítek běžných metrů archiválií – katalogy studentů za každý akademický rok, v nichž si jednotliví studenti zapisovali konkrétní přednášky a seminární cvičení. Využití tohoto pramene ke kvantitativním výzkumům bude možné teprve po plánované digitalizaci, vzhledem k výše uvedené „svévůli“ od něj nicméně nelze očekávat závratné objevy.

⁹ Za vědecky relevantní osobnosti přitom považujeme ty, jimž se dostalo věcného výkladu, vyřazujeme tedy drobné zmínky formální a organizační povahy. *Republiku sociologů* volíme jako relativně úplnou syntetickou práci o české sociologii před nástupem komunistického režimu, protože Vaňkův *Slovník českých a slovenských sociálně politických myslitelů a sociologů* [Vaněk 1986] je jednak obsahově nespolehlivý a především při výběru hesel uplatňuje mimovědecká kritéria, na což upozornila již dobová samizdatová recenze (*Sociologický obzor* 1, 1987 (3): 62–70).

autory sociologických disertací bychom pozdější aktivní sociology samozřejmě našli také, ale spíše okrajově – leckdy ovšem šlo o vůdčí postavy meziválečné sociologie, což dává tušit jejich dlouhodobý hluboký zájem o obor (I. A. Bláha, J. Král, O. Machotka). Zdá se nicméně, že sociologie byla do jisté míry „módním“ oborem – v období před první světovou válkou a znovu po vzniku samostatného Československa nepochybně vlivem ohlasu T. G. Masaryka – a na počátku meziválečného období se možná uplatnila také jako jakási „úniková cesta“ pro ty, již nemohli dostát náročnějším podmínkám kladeným na disertace z filosofie.

Hypotézu o „únikovém“ charakteru sociologie můžeme naneštěstí doložit jen nepřímo. Svědčí pro ni pozdější charakterizace výuky těmi studenty, kteří se sociologii skutečně věnovali,¹⁰ stejně jako skvělé výsledky obhajob sociologických disertací, zatímco výsledky komisionálních rigorosních zkoušek příslušných absolventů byly spíše podprůměrné. Většinu těchto disertací totiž posuzovali „tandemy“ složené z Břetislava Foustky, Otakara Kádnera a Františka Krejčího, proslulé svojí shovívavostí (v letech 1920/21 – 1930/31 posuzovali 38, tj. 88 % sociologických prací právě dva ze tří uvedených profesorů). Ve dvacátých letech každopádně došlo k obrovskému nárůstu počtu sociologických disertací, disproportčnímu vzhledem k mnohem pomaleji rostoucímu počtu disertací z filosofie. K disertacím ze sociologie se nadto nezvykle často uchýlovali ruští emigranti a další cizinci (15 případů, tj. 35 %), případně ženy (13 případů, tj. 30 %), tedy osoby v dobovém akademickém prostředí svým původem defavorizované.

Po vzniku Československa došlo ke zvýšení počtu univerzit díky zřízení Masarykovy univerzity v Brně a Univerzity Komenského (původně Československé štátní univerzity) v Bratislavě (obě 1919, výuka na filosofických fakultách začala 1921). Našli se sice škarohlídi, kteří si stěžovali na příliš rychlé zmnožování počtu akademických pozic, které podle nich šlo na úkor kvality [např. Černý 1992: 118], a zejména pozice brněnské filosofické fakulty byla ještě i ve třicátých letech hodně nejistá [Mates 1983], nicméně tři páteční humanitní vysoké školy nového státu se udržely a postupně rozvíjely.

Na brněnské filosofické fakultě se přitom od počátku počítalo i se zřízením sociologického semináře, k čemuž došlo v akademickém roce 1922/23 po jmenování I. Arnošta Bláhy mimořádným profesorem (1921, řádná profesura 1924). Bláha přitom o (filosofickou) habilitaci na brněnské technice usiloval již od roku 1916, přiznána mu nicméně byla teprve za republiky (1919)¹¹ a po krátkém působení na technice přešel právě na nově zřízenou univerzitní filosofickou fakultu. Stal se přitom ředitelem a nadlouho jediným odborným pracovníkem sociologického semináře (jeho zřízcem byl jinak neznámý Karel Zobač, resp. později Leopold Rusler a seminář ve třicátých letech získal také asistenty Bruna Zwickera a Mojžíra Hájka).

¹⁰ Např. *Sociologie a sociální problémy* 6, 1938–39: 212–217; [Ullrich 1936: 685; srov. Šiklová 1968: 15–16].

¹¹ Archiv Akademie věd Praha (dále jen Archiv AV ČR Praha), ČAVU, kt. 185, i.č. 258, osobní spis I. A. Bláha.

Bláhovo hlavní univerzitní angažmá nicméně spočívalo v mezifakultních přednáškách z praktické filosofie, na které také nejvíce vzpomínali studenti: „Přednášky z praktické filosofie na nás všechny působily tak silně proto, že v přísně logické kostře výkladu o zásadních filosofických problémech byla místa životní moudrosti adresovaná mladým přátelům. Pan profesor mluvil o nesnázích současné společnosti ... a zase o našem národním životě: je nám třeba více citové kultury!“ [Sedlák 1995: 87]. Úvodní sociologické přednášky (Dějiny sociologie, Základy sociologie), které Bláha prakticky neinovoval, stejně jako jeho příležitostně přednášené hlubší kurzy (Člověk a příroda, Problémy sociální kontroly, Skladba společnosti, Sociologie národa, Sociologie státu, Společenská zřízení, Technické a psychofyzické podmínky společenského života, Vědecké a filosofické základy občanské nauky) přitahovaly mnohem menší pozornost. Bláha svůj postoj k vedení semináře změnil teprve ve třicátých letech, kdy spolu s mladšími spolupracovníky začal organizovat sociologické výzkumy za účasti studentů [Nešpor 2011b: 118–120, 214–215].

Bláhovo působení brzy doplnili dva jeho habilitanti, Emanuel Chalupný (1923) a Josef Ludvík Fischer (1926), jejich vliv na formování brněnské sociologické školy byl ovšem řádově menší [Nešpor 2011b: 103–127]. Chalupný přednášel jen v některých semestrech, nicméně i tehdy do Brna dojížděl jen dvakrát až třikrát za semestr, což podstatně omezovalo jeho vliv (jednalo se o přednášky z Italské sociologie, Sociálního vývoje, Sociologie a filosofie národní povahy, Sociologie českých dějin, Sociologie práva a mravnosti, Sociologie žurnalistiky a Základů statiky, kopírující v podstatě díla, na kterých aktuálně pracoval; výjimečně přednášel také Základy sociologie, jinak vyhrazené Bláhovi). Naproti tomu Fischerova habilitace ze sociologie byla nechtěná, takže fakticky přednášel spíše filosofii a hned, jak mohl, rozšířil si o ni svoji *veniam legendi* (1930). Po jmenování ředitelem filosofického semináře (1931) se sociologii přestal věnovat úplně [srov. Fischer 2005: 256]. Fischerovo univerzitní sociologické působení se tak koncentrovalo jen do let 1927/28 – 1930/31, kdy přednášel Kapitoly ze současné sociologie, Psychologii a sociologii a Rozbor jevů kulturních.

Nepřekvapivým důsledkem uvedených skutečností byl velice nízký počet sociologických disertací obhájených na brněnské filosofické fakultě, zvláště když dva z potenciálních kandidátů své disertační žádosti na radu vyučujících raději stáhli¹² (Tabulka 2). Brněnská sociologie se tak na počátku meziválečného období „rozbíhala“ pomaleji než pražská, to však bylo i důsledkem jejího budování bez předchozích základů a celkové mnohem menší velikosti fakulty, jejíž vedení se nadto vůči sociologii stavělo spíše odmítavě [srov. např. Fischer 2005: 254]. Vědecké sociologické práci naproti tomu přispěla vyšším podílem pracovníků – ovšem také proto, že se o jejich vstup do akademické obce osobně zasloužil

¹² Jeden z nich, Miloslav Trapl, ovšem dosáhl doktorátu později na základě jiné disertace. Tyto údaje pro pražskou filosofickou fakultu naneštěstí nemáme k dispozici, protože tamní doktorské matriky evidují jen řádně složené rigorosní zkoušky.

Tabulka 2. Studenti sociologie na FF MU do roku 1930/31

období	sg. disertace	z toho aktivní sg.	aktivní sg. z jiných oborů
1921/22 – 1925/26			
1926/27 – 1930/31	7	3	2
1931/32 – 1935/36	6	2	

Zdroj: Archiv Masarykovy univerzity Brno (dále jen Archiv MU Brno), FF, K 185, Přísné zkoušky a promoce doktorské I.

„otec“ brněnské sociologické školy I. Arnošt Bláha, který jim otevřel časopis *Sociologická revue* a usnadnil získávání dalších akademických pozic.

Naopak třetí československá univerzita se zavedením výuky sociologie zpočátku nepočítala, a došlo-li k němu přesto, bylo to důsledkem osobního zájmu a tvrdohlavosti Josefa Krále. Eva Laiferová sice soudí, že zřízení semináře, které (mylně) ztotožňuje s počátkem výuky, napomohl vliv prosociologicky orientovaného ministra Milana Hodži a odborového rady Antona Štefánka [Laiferová 1995: 3], neuvádí pro to však důkazy. Jakkoli tuto hypotézu nelze vyloučit a její platnost není kolizní s níže uvedenou interpretací, je spíše nepravděpodobná: Hodža byl v této době ministrem zemědělství (1922–26, ministrem školství a národní osvěty se stal až v roce 1926), přičemž ustavování profesorských stolic a seminářů spadalo do kompetence resortního ministerstva, a nikoli celé vlády, zatímco Štefánek v roce 1924 graduoval z filosofie a slovenské filologie a jeho sociologické zájmy jsou až pozdější [Nešpor 2011b: 176–180].

Jak již bylo řečeno, Král o habilitaci z filosofie a sociologie usiloval již v Praze, avšak habilitační komise kvůli potřebě obsazení jedné z klíčových stolic filosofie změnila jeho habilitační obor na dějiny filosofie, což následujícího roku potvrdilo také Ministerstvo školství a národní osvěty. Čerstvý docent se s tím musel smířit, třebaže nerad, a v následujících letech v Praze skutečně přednášel pouze dějiny filosofie. Potřeba obsazení stolice filosofie na bratislavské fakultě řádným profesorem (zprvu ji suploval Bohuš Tomsa, domovský působící na právnické fakultě) vedla nicméně k návrhu na jmenování Krále, který svůj přechod podmínil tím, že mu *venia legendi* bude rozšířena také na sociologii. Profesorský sbor bratislavské fakulty s tím souhlasil za podmínky, „že tím event. nebude znemožněno obsadit časem obor sociologie zvláště.“¹³ Ministerstvo zprvu váhalo,¹⁴ v březnu 1924 nicméně Králově podmínce vyhovělo a ustanovilo jej řádným profesorem filosofie

¹³ Archiv Univerzity Komenského Bratislava, rektorát – personálne oddelenie, osobné spisy pedagogických pracovníkov (dále jen Archiv UKo Bratislava, PO), Král Josef, kt. 68, list děkanátu FF UKo MŠNO 26. 6. 1923.

¹⁴ Srov. ibid., list děkanátu FF UKo MŠNO 24. 8. 1923, v němž se žádá o urychlené vyřízení přípisu z 26. 6. 1923.

a sociologie na Univerzitě Komenského, zatímco již předchází rok v Bratislavě výuku suploval.

Král po Tomsovi převzal vedení filosofického semináře a promptně požádal také o zřízení sociologického oddělení v jeho rámci,¹⁵ k čemuž ministerstvo přivilo, fakulta nicméně od akademického roku 1924/25 uváděla, že má vlastní sociologický seminář. Z dostupných archivních pramenů nelze určit, dostala-li k tomu svolení, ale ať už tomu bylo jakkoli, ministerstvo s jeho existencí v následujících letech počítalo, což znamenalo přinejmenším „tiché schválení“. Jeho jediným zaměstnancem byl ovšem sám ředitel a teprve v roce 1929 sociologický seminář získal alespoň pomocnou vědeckou sílu v osobě studenta Pavla Schnierera, kterého o rok později vystřídal Desider Lang. Také Královy přednášky a seminární cvičení odpovídaly tomu, že vedle filosofie usiloval i o rozvoj sociologie: věnoval jí každoročně jednu až dvě přednášky, tedy polovinu, a vlastní seminární cvičení vedle paralelně běžícího semináře filosofického. Král témata svých přednášek obměňoval (což zdaleka nebylo obvyklé), takže v letech 1924–35 přednášel Hlavní teorie sociálního vývoje, Sociální etiku, Sociologii, Soudobou sociologii, Vývoj společnosti a Základy obecné sociologie.

Přes tuto snahu bylo nicméně zjevné, že se Bratislava žádným semeništem budoucích sociologických pracovníků nestane. Neusiloval o to ani Král, který své působení podřídil praktickým potřebám výchovy středoškolských učitelů filosofie [Hirner 1947: 47]. K uznání sociologie jakožto rigorosního oboru ostatně na bratislavské filosofické fakultě došlo vůbec nejpozději, teprve v roce 1941,¹⁶ tedy až v období samostatné Slovenské republiky, kdy univerzita (přejmenovaná na Slovenskú univerzitu) byla v celém státě jedinou.

Přehled sociologických disertací z období Králova působení v Bratislavě přináší Tabulka 3, jenom jeden jeho absolvent přitom dospěl tak daleko, že prostřednictvím časopiseckého vydání přepracované podoby své disertace alespoň částečně vstoupil do vědecké komunity [srov. Schwinert 1931; Schwinert byl také jediným studentem s vědeckými ambicemi, na kterého si později sám Král vzpomněl, viz Král 1969: 401]. Král se nicméně snažil, aby po jeho odchodu do Prahy (1932, v Bratislavě suploval až do 1935) sociologie zůstala alespoň vyučovacím oborem, zatímco vedení semináře formálně převzal filosof Josef Tvrdý. Prosadil proto habilitaci svého mladšího kolegy Otakara Machotky (1933),¹⁷ ten se nicméně hned poté vydal na více než roční stáž do Spojených států amerických a v Bratislavě začal skutečně vyučovat teprve v akademickém roce 1936/37. Přednášel Metody moderní sociologie, Sociální psychologii, Sociologii osobnosti a Sociologii rodiny.

¹⁵ Ibid., list děkanátu FF UKo MŠNO 9. 5. 1924.

¹⁶ Ibid., Zbierka matrik rigorózných doktorov, Matrika pre Filozofickú, Právnickú a Lekársku fakultu UK 1919-30/31, 1931/32-1937/38, 1938/39-1948/49, č. 3319/93.

¹⁷ Ibid., PO, Král Josef, kt. 68, list děkanátu FF UKo MŠNO 30. 5. 1932; Machotka Otakar, kt. 117, opis potvrzení MŠNO 7. 9. 1933.

Tabulka 3. Studenti sociologie na FF UKo do roku 1940/41

období	sg. disertace	z toho aktivní sg.	aktivní sg. z jiných oborů
1921/22 – 1925/26			
1926/27 – 1930/31	3	1	1
1931/32 – 1935/36	4		
1936/37 – 1940/41	2		2

Zdroj: Archiv UKo Bratislava, Zbierka matrik rigorózných doktorov, Matrika pre Filozofickú, Právnickú a Lekársku fakultu UK 1919–1930/31, 1931/32–1937/38, 1938/39–1948/49.

Pouhé tříleté Machotkovo působení na Univerzitě Komenského, ukončené stejně jako v případě ostatních českých docentů a profesorů rozdělením společného státu, nicméně zanechalo hlubší stopy než několikanásobně delší období Královo. Machotkova „vědecko empirická orientace našla na Slovensku neobyčejně příznivé pole, takže z jeho posluchačů vyrostlo několik metodologicky dobře vyškolených adeptů vědeckého bádání“ v oboru sociologie [Hirner 1947: 47]. Abychom toto tvrzení upřesnili: šlo v podstatě o dvě osobnosti, které měly v bezprostředně poválečném období rozhodující vliv na vznik Sociologického odboru Matice slovenské, Petra Gulu a samotného Alexandra Hirnera, kteří sice skládali rigoroza až po Machotkově odchodu (1939, resp. 1940), nicméně právě k němu se hlásili jako ke svému nejvýznamnějšímu učiteli.

Bratislavský profesorský sbor v roce 1937 doplnil také Anton Štefánek, zvolna opouštějící politickou scénu, který byl jmenován řádným neplaceným profesorem aplikované sociologie, do akademického provozu nicméně příliš nezasahoval – až do odchodu českých vyučujících, kdy se stal jediným slovenským ordinářem oboru. Štefánek také zajistil habilitaci Bláhova zetě Antonína Obrdlíka (1938), ten však již nestačil ani zahájit výuku.

I když krátké působení Otakara Machotky přispělo k vědecké formaci dvou významných představitelů slovenské sociologie, byly to spíše výjimky potvrzující pravidlo. Sociologických disertací bylo několikanásobně méně než filosofických, což odpovídalo aktuálním potřebám zavádění „československojazyčné“ středoškolské výuky filosofie na Slovensku [srov. Hirner 1947: 47]. Přestože se objevily požadavky na zavedení povinné výuky sociologie na všech typech škol [Kupka 1922–23; Machotka, Ullrich 1928: 99–102], do praxe nevstoupily a valně podporována nebyla ani univerzitní výuka tohoto oboru, který se stal rigorosním teprve v roce 1931.

Sociologie rigorosním oborem

Dovršením akademické institucionalizace oboru bylo jeho ustanovení rigorosním oborem v rámci pevně daných oborových kombinací, k čemuž v Praze došlo v akademickém roce 1931/32, v Brně o pět let později a v Bratislavě po ještě dalších pěti letech. Na základě existujících vzpomínek pamětníků přitom lze vyslovit silnou hypotézu, že tento krok – spolu s novým zkušebním řádem filosofických fakult z roku 1930 – vedl také k větší oborové zainteresovanosti studentů. Potenciální zájemci o skládání rigorosa ze sociologie by tak následně v průběhu svého studia měli volit větší množství oborových přednášek a seminárních cvičení – doložení této hypotézy nicméně prozatím brání důvody uvedené v poznámce č. 8.

Sociologie přitom zpočátku byla spojena do jednoho rigorosa s estetikou, a i později mohla být v rámci jedné rigorosní zkoušky kombinována s dalšími obory (historie, psychologie, pedagogika, dějiny umění), přičemž druhé rigorosum bylo skládáno z filosofie. Alespoň na pražské filosofické fakultě se však záhy stala také samostatným (vedlejším) rigorosním oborem (1934). Na Masarykově univerzitě k tomu došlo opět s pětiletou prodlevou (1939). Počty absolventů sociologických rigoros do uzavření českých vysokých škol v listopadu 1939 uvádí Tabulka 4, která současně přináší srovnání s válečnými absolventy sociologie na Slovenské univerzitě, kde se sociologie stala rigorosním oborem v roce 1941.¹⁸ Srovnání s výše prezentovanými daty pak umožňuje Tabulka 5, která eviduje disertace na sociologická témata a počty pozdějších vědecky aktivních sociologů.

Třebaže bychom mohli v souvislosti s pokračující institucionalizací oboru předpokládat další nárůst počtu sociologických disertací a v souvislosti s jeho rigorosním charakterem postupný růst počtu zájemců o složení rigorosní zkoušky,¹⁹ situace byla složitější. Kontinuitu s předchozím stavem vykazovala především Masarykova univerzita, a to díky stabilitě tamního profesorského sboru, můžeme-li tak označit jediného ordináře I. A. Bláhu: počet sociologických disertací zvolna rostl a ještě větší zájem byl o rigorosum z tohoto oboru, neboť komisi předsedal příslovečně mírný examinátor. Na pražské i bratislavské univerzitě byla situace odlišná kvůli změnám mezi vyučujícími. Osamění Antona Štefánka na Slovenské univerzitě, kde byl nakonec jmenován i řádným placeným profesorem (1942), vedlo k tomu, že sociologických disertací ubývalo. Ve válečném období, kdy byla skládána sociologická rigorosa, dokonce paradoxně nebyla obhájena ani jediná. Nikdo ze Štefánkových přímých žáků se také nestal aktivním sociolo-

¹⁸ Sociologická rigorosa byla ovšem skládána jen do léta 1944, neboť (jediný profesor) Anton Štefánek následně opustil Bratislavu a zapojil se do slovenského národního povstání, což vedlo k jeho (dočasné) suspenzi. Ibid., PO, Štefánek Anton, kt. 184, oznámení MŠNO z 30. 10. 1944, list děkanátu FF SU rektorátu SU z 12. 12. 1944. Ke zrušení Štefánkovy suspenze došlo rozhodnutím Povereníctva SNR pre školstvo a osvetu 7. 5. 1945.

¹⁹ Závislost obou veličin by přitom byla jen částečná: sociologické rigorosum mohli z různých důvodů volit i ti, již nepsali sociologickou disertaci, případně naopak.

**Tabulka 4. Absolventi sociologie na českých a slovenských univerzitách
1931/32 – 1943/44**

akademický rok	Univerzita Karlova			Masarykova univerzita			Univerzita Komen- ského / Slovenská univerzita		
	hlavní rigo- rosum sg. + jiný obor	vedlej- šírigo- rosum sg. + jiný obor	vedlej- šírigo- rosum pouze sg.	hlavní rigo- rosum sg. + jiný obor	vedlej- šírigo- rosum sg. + jiný obor	vedlej- šírigo- rosum pouze sg.	hlavní rigo- rosum sg. + jiný obor	vedlej- šírigo- rosum sg. + jiný obor	vedlej- šírigo- rosum pouze sg.
1931/32	3	1		sociologie nebyla rigorózním oborem			sociologie nebyla rigorózním oborem		
1932/33	3								
1933/34	4		1						
1934/35	3								
1935/36	2		1						
1936/37	1			2					
1937/38	1			5					
1938/39	1			4					
1939/40			1	7		2			
1940/41	uzavření českých vysokých škol								
1941/42									1
1942/43									2
1943/44									

Zdroje: Archiv UK Praha, FF, Rigorosa III.; Archiv MU Brno, FF, K 185, 186, Přísné zkoušky a promoce doktorské I.–II.; Archiv UKo Bratislava, Zbierka matrik rigorózných doktorov, Matrika pre Filozofickú, Právnickú a Lekársku fakultu UK, 1938/39 – 1948/49.

Poznámka: V tabulce nejsou uvedeni předváleční absolventi jednoho rigorosa, kteří druhou zkoušku složili (a tedy získali doktorát) až po skončení druhé světové války.

gem, k tomu došlo teprve v případě poválečných absolventů [srov. Turčan 1993: 471–472; Winclawski 1991: 231].

Ještě složitější byla situace na Univerzitě Karlově, protože vedení tamního sociologického semináře na počátku třicátých let postupně přecházelo na Josefa Krále [Nešpor 2011b: 44–47]. Král sice musel snést spolupráci s Gallou a po jistý čas a spíše formálně také s Benešem, kterých si jako sociologů nijak nevážil, snažil se nicméně seminář orientovat úplně jiným směrem – seminář se stal jednoznačným centrem empiricky orientované tzv. pražské sociologické školy. Výhodou bylo, že s ním spolupracovali a příležitostně v něm také přednášeli její další čle-

Tabulka 5. Studenti sociologie (podle disertací) na FF UK, FF MU a FF UKo 1931/32 – 1943/44

období	Univerzita Karlova		Masarykova univerzita		Univerzita Komenského / Slovenská univerzita	
	sg. disertace	z toho aktivní sg.	sg. disertace	z toho aktivní sg.	sg. disertace	z toho aktivní sg.
1931/32 – 1935/36	25	2	6	2	2	
1936/37 – 1940/41	11		14	2	1	
1941/42 – 1943/44	uzavření českých vysokých škol					

Zdroje: Archiv UK Praha, FF, Rigorosa III.; Archiv MU Brno, FF, K 185, 186, Přísné zkoušky a promoce doktorské I.–II.; Archiv UKo Bratislava, Zbierka matrik rigorózných doktorov, Matrika pre Filozofickú, Právnickú a Lekársku fakultu UK, 1938/39 – 1948/49.

Poznámka: Kategorie vědecky aktivních sociologů, již obhájili disertace z jiných oborů, není uvedena, protože tyto případy se přestaly vyskytovat.

nové, především Otakar Machotka a Antonín Boháč, nevýhodou jasná stranickost a neochota ke spolupráci s kýmkoli jiným, na prvním místě se členy brněnského sociologického semináře. Král přitom začal přednášet Masaryka jako filosofa a sociologa, Problematiku společenského vývoje, Předmět a metodu sociologie, Sociální filosofii, Skladbu společnosti, Sociální činitele, Sociologii války a Společenské děje, Galla přednášel Národ a nacionalismus, Sociologii a filosofii dějin, Sociologii státu a práva a Úvod do sociologie, Beneš pouze vedl jedno oddělení sociologického semináře.

Josef Král zároveň opakovaně žádal Ministerstvo školství a národní osvěty o svolení ke zřízení výzkumného Sociologického ústavu při svém semináři, vůbec první české organizace, která by umožnila dlouhodobé zaštitění a realizaci vědeckých sociologických výzkumů. Jeho žádostem však nebylo i přes přejínané stanovisko fakulty z ekonomických důvodů vyhověno.²⁰ Z hlediska výuky značně stoupl počet zájemců o studium v sociologickém semináři, takže seminář musel v roce 1932 ustavit dvě samostatná oddělení (poprvé k tomu došlo ještě za Fouskova vedení roku 1929) a v roce 1935 Král prosadil trvalé rozdělení semináře na dvě oddělení.²¹ Personální posílení představoval přechod Antonína

²⁰ Archiv UK Praha, FF, i.č. 1215, Seminář sociologický, listy J. Krále a FF UK MŠNO, resp. jeho rozhodnutí v této věci. První žádost byla podána 10. 4. 1934 a MŠNO ji zamítlo bez udání důvodů 12. 5. 1934, druhá byla podána 22. 1. 1935 a zamítnuta z ekonomických důvodů 21. 2. 1935.

²¹ Ibid., žádost J. Krále z 23. 3. 1935, svolení MŠNO z 23. 4. 1935 [srov. také Petrů 1984: 283].

Boháče na filosofickou fakultu (1936), habilitace Zdeňka Ullricha (1937) a příchod Otakara Machotky z Bratislavy, umožněný uprázdněním Benešovy profesorské stolice jeho odchodem do exilu (1939). Boháč přednášel Biologické základy sociálního řádu, Manželství a rodinu, Populační problémy, Populační vývoj a Soustavu populační vědy, Ullrich Statistickou metodu a Sociální psychologii (obojí po dvou přednáškách) a Machotka Sociologii osobnosti.

Zdánlivě paradoxním důsledkem uvedených změn byl nicméně pokles počtu sociologických disertací a klesající tendence rigoros z tohoto oboru složených na pražské filosofické fakultě. Obojí bylo patrně důsledkem přísnějších kritérií, která Král se svými kolegy začal uplatňovat. Nevedlo to nicméně ke zvýšení podílu budoucích vědecky aktivních sociologů mezi absolventy, třebaže asi i z vnějších důvodů – kvůli propuknutí druhé světové války a následnému vývoji [Nešpor 2011b: 140].

Ani zpřísnění podmínek pro absolutorium ovšem neznamenalo, že by se pražská sociologie úplně zbavila dobového oborového nešvaru, totiž „příbuzenských rigoros“. V míře, v jaké se uplatnila v sociologii, je nepoznal žádný jiný meziválečný obor: u I. A. Bláhy (třebaže alespoň v případě svého dítěte formálně nemohl být členem rigorosní komise) získal doktorát jeho budoucí zeť Antonín Obrdlík, dcera Soňa Obrdlíková nebo Obrdlíkova sestra Juliána Obrdlíková,²² u Antona Štefánka zase jeho syn Branislav.²³ Na pražské filosofické fakultě ze sociologie sice neabsolvovalo žádné „sociologické dítě“, doktorát však získala kupříkladu Helena Pekařová-Mertlová, manželka jednoho z významných členů pražské sociologické školy – Jana Mertla,²⁴ a sociologii jako rigorosní obor relativně často volily také děti jiných členů fakultního profesorského sboru.

Ustanovení sociologie rigorosním oborem, včetně ministerstvem aplikovaných „čekatelských lhůt“ v případě menších a novějších filosofických fakult, celkově nepřineslo výraznější změny. Nevedlo ani k výraznějšímu nárůstu počtu sociologických disertací. Studium sociologie se ubíralo zavedenými cestami, na jejichž změny měly větší vliv personální otázky než samotná oborová institucionalizace a formální záležitosti. Do tohoto vývoje ovšem (přínejmenším v českých zemích) zásadní měrou zasáhlo válečné uzavření českých vysokých škol [Petrušek 1998; Nešpor 2011b: 191–203].

²² Archiv MU Brno, A2, FF, K 185, 186, Přísné zkoušky a promoce doktorské, č. 76, 202, 209. Bláha původně usiloval i o Obrdlíkovu habilitaci, a teprve když ji zmařili další profesori fakulty, vzal za vděk Štefánkovou nabídkou habilitovat Obrdlíka v Bratislavě [Bláha 1996–2003: 90–91].

²³ Archiv UKo Bratislava, Zbierka matrik rigorózných doktorov, Matrika pre Filozofickú, Právnickú a Lekársku fakultu UK, 1938/39 – 1948/49, č. 1947/48–88.

²⁴ Archiv UK Praha, FF, Rigorosa III., č. 2053.

Poválečný boom sociologických studií

Uzavřením vysokých škol bylo bezprostředně postiženo 16 091 studentů a dalším asi třiceti tisícům válečných maturantů bylo pro ten čas znemožněno ucházet se o vysokoškolské vzdělání. Přinejmenším jejich část proto v rámci nápravy křivdy vstoupila na půdu vysokých škol po skončení války. V akademickém roce 1945/46 tak na českých vysokých školách studovalo 29 987 posluchačů – téměř dvojnásobek předválečného počtu. K dalšímu růstu počtu studentů přitom docházelo až do roku 1948, kdy jej podstatně (o pětinu) omezily prověrky akčních výborů vylučující „politicky nespolehlivé“ studenty [Rákosník 2010: 370]. Kromě dalších opatření tomuto rozmachu konvenovalo zřízení Univerzity Palackého v Olomouci (1946), jež dále posílilo například Černého obavy ze snižování úrovně univerzitního vzdělání [Černý 1992: 108].

Tabulka 6 přitom dokládá, že rapidní navyšování počtu studentů, resp. absolventů se výrazně dotklo také sociologie, která byla stále do značné míry „módním“ oborem a o jejíž absolventy měl stát eminentní zájem [Nešpor 2011b: 204–211]. Sociologie se přitom jaksi „automaticky“ stala také hlavním rigorosním oborem, přičemž počet hlavních rigoros několikanásobně převyšoval počet vedlejších. Také v tomto případě se nicméně objevily kritické hlasy. Josef Král (marně) upozorňoval na úspěchanost a nedostatečnou kvalitu výuky: „je si jen přáti, aby při tomto rozšiřování sociologie na našich vysokých školách byla také zaručena vysokoškolská úroveň jejich představitelů. V té věci je si ještě leccos přáti. Někteří z těchto přednášečů nemají habilitace ani postačující literární činnosti a tomu odpovídají také obsahově příslušné přednášky.“²⁵

Přes růst počtu studentů totiž nedošlo k žádnému výraznějšímu personálnímu posílení malé skupiny akademicky působících sociologů. Na Univerzitě Karlově nadále působili profesori Josef Král a Otakar Machotka (řádným profesorem jmenovaný v roce 1946 s platností od roku 1939) a docenti Boháč, Galla a Ullrich, na Masarykově univerzitě profesori I. Arnošt Bláha a od roku 1948 opětovně Emanuel Chalupný.²⁶ Naopak Antonín Obrdlík si sice do Brna přenesl svoji docenturu (1946), přednášet ale nezačal a na podzim 1947 přijal místo experta OSN ve Spojených státech amerických. O dva roky dříve nastoupil rovněž nově jmenovaný docent Miloslav Trapl, ten nicméně současně přijal přednášení také na olomoucké univerzitě, kde jej jako suplující vyučující doplnila také Juliána Obrdlíková spolu s externím profesorem Karlem Maiwaldem a dalšími lektory. Na Univerzitě Komenského zůstal ordinářem Anton Štefánek, u něhož se sice habilitovali dva noví docenti, Alexander Hirner (1946) a Andrej Sirácky (1948²⁷),

²⁵ *Sociologie a sociální problémy* 7, 1947 (2): 155–158, citát 156.

²⁶ Chalupný ovšem v poválečném období pokračoval ve své praxi nevypisování přednášek, takže jej děkan J. L. Fischer chtěl dokonce suspendovat; po Bláhových urgencích začal přednášet až na jaře 1948 [Zumr 1999: 29–30].

²⁷ Archiv UKo Bratislava, PO, Sirácký Andrej, kt. 167, protokol o habilitačním řízení 15. 12. 1948, list děkanátu povereníctvu školstva 31. 12. 1948. Datum Siráckého habilitace bývá

Tabulka 6. Rigorosa ze sociologie (sociální vědy) na českých a slovenských univerzitách 1945/46 – 1952/53

akademický rok	Univerzita Karlova		Masarykova univerzita		Univerzita Komenského		Univerzita Palackého	
	hlavní	vedlejší	hlavní	vedlejší	hlavní	vedlejší	hlavní	vedlejší
1945/46	8		3	1			univerzita neexistovala	
1946/47	3	2	5					
1947/48		2	2					
1948/49	6	3	4	1	2			
1949/50	28	3	14		8		2	
1950/51	30	11	7		12		2	
1951/52	32	8			3		2	
1952/53	14	12	2	1	1		3	

Zdroje: Archiv UK Praha, FF, Rigorosa III.-V.; Archiv MU Brno, FF, K 186, Přísné zkoušky a promoce doktorské II.; Archiv ÚKO Bratislava, Zbierka matrik rigorózných doktorov, Matrika pre Filozofickú, Právnickú a Lekársku fakultu UK, 1938/39–1948/49, 1949/50–1951/52; Archiv UP Olomouc, FF, Kniha doktorů I.

nicméně fakulta musela žádat – a získala – prodloužení Štefánkovy činné služby „i keď sa konštatovalo, že je to podľa platných predpisov nemožné“.²⁸

Profesoři a docenti, kteří museli zvládnout dvojnásobný počet studentů, navíc obvykle přednášeli ještě na dalších vysokých školách, jak uvidíme níže, a leckdy měli také další akademické nebo jiné pracovní závazky. K tomu museli kvůli nedostatku základní literatury vydávat prolegomenální skripta a popularizační práce [Nešpor 2011b: 209]. Na hlubší výuku, natož vědeckou práci jim opravdu mnoho času nezbyvalo, i přednášky vesměs jen kopírovaly to, co bylo vyučováno v meziválečném období.

Zajímavější než sám vzrůst počtu absolventů sociologie byla skutečnost, že sociologická rigorosa přečkala oborovou likvidaci po nástupu komunistického režimu. V letech 1949–50 došlo k uzavření všech sociologických seminářů (formálně prostřednictvím jejich sloučení se semináři filosofickými) a k propuštění jejich pracovníků, pokud sami neodešli do exilu (O. Machotka, Z. Ullrich) nebo nezemřeli (A. Boháč),²⁹ což vedlo k zástavě jakýchkoli sociologických předná-

někdy (neoprávněně) zpochybňováno, protože k jeho reemigraci z Jugoslávie došlo teprve v srpnu 1948. K habilitaci přitom vskutku došlo v rekordním čase, protože habilitant podal svoji žádost 27. 9. 1948.

²⁸ Ibid., Štefánek Anton, kt. 184, opis listu děkana FF UKo Povereníctvu ŠaO 17. 6. 1947.

²⁹ Penzionování většiny profesorů bylo snazší z toho důvodu, že již přesáhli standardní věk, v němž univerzitní profesori odcházeli do důchodu (70 let). V případě (v roce 1950)

šek. Jen nemnoha dosavadním vyučujícím přitom byla dána možnost působení v jiném univerzitním oboru (K. Galla, M. Trapl). Sociologie v prosinci 1948 rovněž přestala být samostatným zkušebním oborem,³⁰ případně (v Brně a Olomouci) došlo i k jejímu „přejmenování“ na sociální vědu.

Přes tuto likvidační strategii však byla sociologická rigorosa skládána dál, a to až do zrušení starého rigorosního řádu v roce 1953. Zkušební komise přitom tvořili historičtí a dialektičtí materialisté (ať již nově jmenovaní, nebo „přejmenovaní“ filosofové) a reprezentanti druhého rigorosního „půloboru“. K jejich jistému omezení došlo jenom na brněnské fakultě, kde proti sociologii jakožto oboru i proti I. A. Bláhovi (svému někdejšímu ordináři) vehementně brojil Gustav Riedel,³¹ který také prosadil úplné zrušení několika rigorosních zkoušek,³² ani tam se však nejednalo o absolutní zástavu. Poslední rigorosní zkoušky ze sociologie se konaly v červnu 1953 (FF UK, FF MU a FF UP), resp. v únoru 1952 (FF UKO).

Několik desítek posledních studentů sociologie bylo podle vzpomínek Jiřího Musila postiženo tím, že neměli vůbec žádné sociologické přednášky, takže „po roce 1950 [nezbylo,] než zapisovat si především filosofii a pak ‚nové‘ přednášky o společnosti, většinou v duchu tehdejšího militantního marxismu“, a jejich studium bylo „samoobslužné, ... doplňované nezbytnými zkouškami z přednášek, které byly ovšem stranou našich zájmů“ [Musil 2011: 387, 389]. Většinu z nich však přesto bylo dovoleno studium řádně ukončit a získat tehdy již fakticky povinný doktorát. Přitom je nutné konstatovat, že v řadě případů šlo o osobnosti, které později vynikly jako akademičtí pracovníci v jiných humanitních a společenskovědních disciplínách. V Praze skládali sociologická rigorosa například filosofové a historici Jiří Cvekl, Ivan Dubský, Ladislav Hejdránek, Robert Kalivoda, Karel Kosík, Jaromír Loužil, Jiří Pešek či Ladislav Tondl, v Brně již zmiňovaný Gustav Riedel, Jan Macků, Bedřich Pšír či Vladimír Vondráček. O nemnoha absolventech, jimž se časem podařilo uplatnit přímo v oblasti sociologie, bude řeč níže.

osmašedesátiletého Josefa Krále byla situace řešena tím, že byl ponechán na fakultě, avšak nesměl přenášet. V květnu následujícího roku byl požádán, aby podal návrh na vlastní penzionování, a protože tak neučinil, byl v srpnu do penze poslán nuceně; Archiv UK Praha, FF, i.č. 404, prof. Král, rozhodnutí děkanátu FF UK z 31. 8. 1951. Srov. také Archiv AV ČR Praha, J. Král, kt. 16, i.č. 572, Poznámky k článku Jiřiny Šiklové: „K dějinám pražské sociologické školy“, s. 9.

³⁰ Archiv UK Praha, FF UK, i.č. 404, prof. Král, list J. Krále děkanátu FF UK z 16. 12. 1948. Sociologie nicméně nadále zůstala jedním z dvouoborů, z nichž bylo možné skládat rigorosní zkoušky (v kombinaci s estetikou, historií, hudební vědou, národopisem, psychologií či slovanskou filologií); Archiv UK Praha, FF, Rigorosa III.–V.

³¹ Archiv MU Brno, L. Nový, kt. B 92, zápis ze schůze Klubu profesorů komunistů 2. 2. 1950. Fond L. Nového obsahuje také rukopis přednášek G. Riedela o Historickém materialismu, jejichž podstatou byla přímá kritika Bláhovy sociologie jako nemarxistické.

³² Ibid., posudky disertačních prací M. Chýlkové, D. Überhuberové a J. Urbana, z nichž byla rigorosa zbavena D. Überhuberová. Podle matriky doktorů bylo konání rigoros dále znemožněno V. Fischmanovi, M. Ptáčkovi a A. Šatánkovi, zatímco J. Popela svoji žádost raději vzal zpět sám; Archiv MU Brno, FF, K 186, Přísné zkoušky a promoce doktorské II., č. 258, 309, 370, 405, 407.

Sociologie na technikách a dalších vysokých školách

Studium sociologie – a vlastně všech „nových“ sociálních věd – nebylo omezené jenom na univerzity, které se sice mohly pyšnit dávnou tradicí a vysokou úrovní výuky, nicméně již na počátku 20. století jim současně byla vytýkána zkosnatělost a malá otevřenost aplikovaným vědám. Tuto situaci ve všech západoevropských zemích zpočátku řešily polytechniky, jež vcelku ochotně přijímaly ekonomii a další společenskovědní disciplíny, a později také samostatné sociálněvědné vysoké školy [Slovník národohospodářský III. 1929–33: 538–539]. Obojí přitom s jistým zpožděním našlo uplatnění také v českých zemích.

Výuku sociologie jakožto jedné z filosofických disciplín na moravské technice v Brně umožnila již zmiňovaná habilitace I. Arnošta Bláhy, jeho působení na této vysoké škole však bylo jen kratičké. Po více než desetileté odmlce na ně navázal Bláhův žák Tomáš Čep, který se habilitoval ze sociologie zemědělství (1935), a ještě před ním Edvard Reich (1934), který nicméně nadále upřednostňoval svou práci na ministerstvu. Třebaže Čep později dosáhl také mimořádné profesury (1947), sociologie na Vysoké škole zemědělské a dalších součástech brněnské polytechniky zůstala spíše marginální záležitostí, nikdy se nestala rigorosním oborem a nebyly z ní obhajovány ani disertace [srov. Pšír 1968].

Pomineme-li krátké učitelské působení Edvarda Beneše,³³ na jednotlivých vysokých školách (= fakultách) české techniky v Praze se habilitovali Václav Verunáč (1922 ze sociální politiky průmyslové), Emanuel Chalupný (1924 ze sociologie), Ivan Žmavc (1925 ze sociotechniky) a Antonín Boháč (1934 ze zemědělské statistiky).³⁴ Jejich význam ovšem nepřesáhl brněnskou situaci: každý z nich přednášel jednu, nanejvýš dvě přednášky ročně, pro malý počet zájemců a bez vyhlídky na podstatnější etablování sociologické výuky. Zásadní zlom představovala teprve habilitace Jana Mertla na Vysoké škole obchodní (1933). Hned následujícího roku mu totiž bylo svěřeno vedení nově zřízeného Ústavu sociologie a politiky, obdoby sociologických seminářů na filosofických fakultách, který o rok později získal i dalšího zaměstnance, pomocnou vědeckou sílu Čenka Adamce. Mertl přednášel asi čtyři kurzy ročně a věnoval se výzkumu, což spolu s jeho mimořádnou profesurou (1938) ukazuje, že pražská technika z hlediska institucionalizace výuky sociologie vstoupila do „předrigorosního“ stadia. Nedostala se ovšem nikam dál. Následujícího roku došlo k uzavření českých vysokých škol a v poválečném období již výuka sociologie na pozdějším ČVUT nebyla v takovémto rozsahu obnovena, zejména kvůli odstranění Jana Mertla z důvodu jeho údajné kolaborace s nacisty [Nešpor 2012]. Tři absolventi technik, kteří vstoupili

³³ Beneš si v roce 1914 rozšířil svoji habilitaci z filosofické fakulty také na českou techniku, avšak již následujícího roku odešel do exilu a po skončení první světové války jeho soukromá docentura na technice již nebyla obnovena.

³⁴ Archiv ČVUT Praha, Rektorát, kt. 9–10, Habilitace a profesury. V případě Chalupného šlo o uznání jeho předchozí habilitace na FF MU; *ibid.*, Emanuel Chalupný, rozhodnutí MŠNO z 10. 1. 1924.

do vědecké sociologické obce (Čeněk Adamec, J. L. Porket a Karel Šmejkal), proto graduovali z ekonomie.

Jiný typ mimouniverzitní výuky společenských věd představovaly samostatné vyšší odborné či vysoké školy, jimž předcházela Vyšší lidová škola politická a sociální hl. m. Prahy. Jednalo se o dvouletou večerní školu, na níž vyučovali univerzitní profesori a docenti i další odborníci z praxe. V případě sociologie šlo prakticky o všechny české akademické pracovníky a na konci třicátých let také o emigranta před nacismem H. O. Zieglera, který svým mezinárodním významem předčil většinu, ne-li všechny české sociology té doby. Vlastní neuniverzitní akademickou výuku reprezentovala v roce 1928 založená Svobodná škola politických nauk, kde výuku sociologie obstarával smluvní profesor Emanuel Chalupný, později s asistentem Jaroslavem Šimou, a do jisté míry i smluvní profesor hospodářské a sociální politiky Václav Verunáč [*Politika a věda* 1938: 48–51; Nešpor 2011b: 53–56].

Výuka na Svobodné škole měla směřovat k praktickému uplatnění sociálněvědných (a historických) poznatků v žurnalistice a na nižších úrovních státní správy, i když kupříkladu Chalupný přednášel prakticky totéž, co na univerzitě. Během prvních deseti let fungování školy se na ni zapsalo 1509 posluchačů, celé tři roky studia však absolvovala jen jejich třetina a k úspěšnému složení závěrečné zkoušky, jež opravňovala k užívání titulu Dipl. sc. pol., se dopracovalo jenom 145 osob [*Politika a věda* 1938: 49]. Vzhledem k následnému uzavření školy spolu s českými vysokými školami i torzovitě dochovaným archiváliím nemáme sice k dispozici úplný soupis všech dalších diplomovaných politických vědců, jejich počet však zřejmě nepřekročil 37 z celkových 52 absolventů výuky.³⁵ To byl sice o dost vyšší podíl než v meziválečném období, přesto lze konstatovat, že většina posluchačů se spokojila s nabytými znalostmi a nijak neusilovala o vědeckou kariéru. Výjimku tvořil prakticky jen ambiciózní Jaroslav Šima, který kromě Svobodné školy absolvoval také filosofickou fakultu a v nedovršených pětadvaceti letech vstoupil mezi nemnoho českých akademických pracovníků v oboru [Nešpor 2011a].

Představovala-li Svobodná škola politických nauk jakýsi mezistupeň mezi vyšším odborným a vysokoškolským vzděláváním v sociálních vědách, po skončení druhé světové války na jejím místě vznikla třífakultní Vysoká škola politická a sociální (1945), od níž se později osamostatnila její brněnská odbočka jako Vysoká škola sociální (1947) [Nešpor 2011b: 207–208; Devátá 2010]. Čtyřletá vysoká škola, která se chtěla stát důstojnou následovnicí London School of Economics and Political Science či pařížské École libre des sciences politiques, prezentovala standardní akademickou výuku sociálních věd (na politické a sociální fakultě) a sociální vědy jako základ kvalitní žurnalistiky (na fakultě novinářské). Profe-

³⁵ Archiv hl. m. Prahy, Svobodná škola politických nauk, kt. 15–17, Absolutoria, zkoušky kolokvijní a diplomové. Po druhé světové válce, kdy již činnost školy nebyla obnovena, závěrečné zkoušky absolventů převzala Vysoká škola politická a sociální (VŠPS); ibid., VŠPS, kt. 1, dekrety MŠNO z 16. 4. 1946, 27. 1. 1946 a příslušné zprávy.

sory přitom byli v Praze jmenováni mj. Antonín Boháč (populacionistika), Alexander Hirner (sociologie), Josef Král (filosofie), Otakar Machotka (sociální psychologie) a Zdeněk Ullrich (sociologie) a v Brně I. Arnošt Bláha (sociální etika) a Juliána Obrdlíková (pedagogická sociologie). Podle neúplných seznamů vyučujících měla v roce 1947 sociální fakulta přinejmenším 31 vyučujících a její brněnská odbočka dalších 32 vyučujících.³⁶

Ani v tomto případě se však nepodařilo dosáhnout kýženého cíle, protože výuka sociologie skončila hned po únoru 1948 „vyakčněním“ Machotky a Ullricha, respektive jejich odchodem do exilu.³⁷ Samotnou Vysokou školu politickou a sociální začala od následujícího roku postupně nahrazovat „polostraničká“ Vysoká škola politických a hospodářských věd [Devátá 2009: 426–428]. Výsledkem bylo, že brněnská Vysoká škola sociální nevychovala vůbec žádné absolventy a na déletrvající „mateřské“ škole pražské nejspíš celkem absolvovalo jen 147 studentů.³⁸ Ze 46 známých disertačních prací z období 1951–52 bychom přitom sedm mohli označit za tematicky příbuzné se sociologií, jakkoli ta z pochopitelných důvodů již nebyla uznávaným vědním oborem a naopak se stala předmětem zásadní ideologické kritiky.³⁹ Tři byly věnované dějinám sociálního myšlení, dvě sociální politice a dvě národnostní problematice. „Sociologickou“ disertaci naproti tomu nepředložil nikdo z těch, kdo později mezi akademické pracovníky tohoto oboru vstoupili: Rudolf Battěk, Blanka Filipcová či Jaroslav Kohout.⁴⁰

Třebaže pokusy o zavedení řádné výuky sociologie byly v meziválečném a krátce poválečném období podniknuty na obou českých technikách i na samostatných společenskovědních vysokých školách, ani v jednom případě se je nepodařilo plně a především dlouhodobě prosadit. Nestaly se tak žádnou konkurencí vůči univerzitní výuce tohoto oboru. Nemnoho sociologicky orientovaných absolventů těchto škol, jimž se podařilo vstoupit do vědecké obce, bylo spíše výjimkami potvrdzujícím pravidlo – zvláště když uvážíme relativně vysoké celkové počty posluchačů.

³⁶ Ibid., VŠPS, kt. 2. Pro přesnost dodejme, že A. Hirner byl v letech 1946–47 mimořádným profesorem a rovněž proděkanem Sociální fakulty, načež se tohoto angažmá vzdal kvůli svým vědeckým a vědeckoorganizačním (Sociologický odbor Matice slovenskej) a vědeckopedagogickým (docentura na FF UKo) povinnostem na Slovensku a byl nahrazen Z. Ullrichem. K tomu srov. také Archiv UKo Bratislava, PO, Hirner Alexander, kt. 61.

³⁷ Archiv hl. m. Prahy, VŠPS, kt. 15.

³⁸ Ibid., kt. 17. Seznam vydaných diplomů (obsahuje absolventy z let 1948–1952, naneštěstí bez uvedení témat jejich disertačních prací, která se nezachovala ani jiným způsobem); ibid., kt. 135–145, Disertační práce schválené (46 absolventů z období 1951–52). Nelze vyloučit, že oba prameny jsou neúplné, tedy existenci případných dalších absolventů VŠPS, byť by jich asi nebylo mnoho.

³⁹ Např. v disertaci věnované Slovanským myšlenkám v tradicích českého národa a T. G. Masarykovi; ibid., kt. 142, i. č. 620.

⁴⁰ Jako referenční dílo k české (marxistické) sociologii šedesátých let užíváme Voříškovu *Reformní generaci* [Voříšek 2012b], ve stejném duchu jako Nešporovu *Republiku sociologů* pro dřívější období (viz pozn. č. 9).

Osudy absolventů sociologie z předmarxistického období

Třebaže sociologie byla na českých, respektive československých vysokých školách v období před nástupem marxistického režimu etablovanou akademickou disciplínou jenom pětadvacet let (1919–39 a 1945–50, na Slovensku také 1939–44), vystudovalo ji relativně značné množství potenciálních budoucích sociologů (Tabulka 7). Za absolventy v užším pojetí přitom můžeme považovat ty, již ze sociologie nebo sociologie v kombinaci s jinou vědou skládali jedno ze svých rigoros, za sociology v širším pojetí pak ty, již z různých důvodů nechtěli či nemohli skládat sociologické rigorosum, avšak jako disertační práci předložili studii na sociologické téma. Překryv obou množin přitom nebyl absolutní ani v období, kdy na příslušné vysoké škole bylo možné skládat rigorosa ze sociologie.

Ještě mnohem menší překryv nicméně nastával mezi skupinou absolventů sociologie (ať už v užším, nebo širším pojetí) a těmi, již skutečně později vstoupili do vědecké sociologické obce jako vyučující, badatelé nebo (přínejmenším) autoři textů publikovaných v dobových sociologických a sociologicky relevantních časopisech, případně sociologických knih. Z části to bylo pochopitelné, protože kterýkoli nový akademický obor musel být v dobových podmínkách institucionalizován zájemci a praktikanty z řad absolventů jiných disciplín. Plně to však platilo jenom pro jeho vysokoškolskou výuku, a současně tento stav ve velké míře trval i dlouho poté, co k etablování sociologie jakožto akademické disciplíny došlo. Malá a vnitřně řevnivá česká sociologická obec do svých řad jen nerada vpouštěla „mladou krev“, stejně jako neoplývala nadšením k případné integraci sociologů přicházejících ze zahraničí, byť by šlo o badatele evropského a světového významu [k této otázce srov. Nešpor 2011b: 40–42, 70–71].

Tabulka 7. Absolventi sociologie na českých (československých) vysokých školách do zrušení rigorosního řízení (1953)

vysoká škola	absolventi sg. v užším pojetí	z nich aktivní sg.	absolventi sg. v širším pojetí	z nich aktivní sg.	aktivní sg. – absolen- ti jiných oborů
FF UKF / UK	184	9	143	13	9
FF MU	60	7	33	11	2
FF UKo	29	1	35	2	3
FF UP	9	0	9	0	0
ČVUT	–	–	0	0	3
SŠPN	–	–	n.a.	n.a.	1
VŠPS	–	–	≥ 7	≥ 0	3
celkem	282	17	231	26	21

Zdroj: autor.

Platilo-li, že sociologií jako vědou se později ve svém životě zabýval jen každý dvacátý absolvent sociologického rigorosa (6 %), případně každý desátý autor sociologické disertace (11 %), nešlo na druhou stranu o nijak malé podíly. V případě etablovanějších akademických disciplín, jejichž univerzitní studia produkovala především středoškolské učitele či úředníky, by tato čísla byla jistě ještě nižší. Sociologii se profesionálně či alespoň zájmově badatelsky zpočátku věnovali všichni, kdo o to stáli – ať už jako absolventi jiných oborů, které k tomu vedl osobní zájem či profesionální dráha, nebo jako (nepočtení) absolventi sociologických rigoros se skutečným zájmem o obor.

Pokud se přitom dožili také jeho dočasného zániku po komunistickém převratu, buď se stáhli do ústraní, nebo odešli do exilu (v extrémních případech byli také vězněni). Nebo se museli přeorientovat na jiný typ práce – v nečetných případech těch, již byli za cenu úliteb nové politické moci ponecháni v akademických pozicích, nebo konečně – nejčastěji – zůstali „bývalými lidmi“, kteří si musejí najít úplně jiné, obvykle přinejmenším dočasně mimoakademické zaměstnání. Životní osudy i dílo sociologů, kteří se stali profesionály v období před únorem 1948, přitom dostatečně podrobně analyzuje výše citovaná literatura [zejm. Nešpor 2011b]. Na tomto místě chceme proto alespoň naznačit, co se stalo s ostatními „potenciálními sociology“, jichž rozhodně nebylo málo.

K relativně značnému počtu absolventů sociologických studií v meziválečném období (i krátce po druhé světové válce) nepochybně přispěl dobově „módní“ charakter této disciplíny a společenský (státní) zájem o její absolventy. Omezilo jej nicméně válečné uzavření českých vysokých škol a likvidace „buržoazní pavědy“ po komunistickém převratu. I když byla sociologie jakožto obor v Československu „obnovena“ v šedesátých letech, nová, podle titulu marxistická sociologická obec vznikala z velké míry jako generační fenomén [Voříšek 2012a]. Až na výjimky do svých řad nevpuštěla dřívější absolventy sociologie, ani pokud zůstali v zemi a odpovídal tomu jejich věk. Třebaže někteří z nich usilovali o zaměstnání v nově založeném Sociologickém ústavu ČSAV⁴¹ nebo na univerzitních sociologických pracovištích, přijato bylo mizivé procento, nadto obvykle spíše na méně významné pozice. Důvodů, proč „staré“ sociologické vzdělání nevedlo v případě většiny svých nositelů k jejich vědeckému uplatnění, bylo nicméně víc. Kromě již uváděného celkově nízkého počtu akademických míst je třeba podtrhnout právě vnějšími okolnostmi způsobenou disparátnost vývoje české sociologie, která kolidovala s již nastoupenými jinými životními a pracovními dráhami absolventů. Ačkoli přinejmenším část meziválečných absolventů sociologie mohla mít zájem na dalším rozvíjení svých znalostí a nějakém typu akademické kariéry, dvojí následné omezení/likvidace oboru jim k tomu fakticky uzavřelo cestu, takže se raději ubírali jinými cestami profesionální dráhy.

Ještě významnější byly ovšem důsledky boomu sociologických studií po druhé světové válce. Získalo-li totiž sociologické rigorosum na československých

⁴¹ Archiv AV ČR Praha, Sociologický ústav, kt. 2–4.

univerzitách v meziválečném období (případně za druhé světové války na Slovensku) celkem 43 osob, poválečných absolventů bylo plných 237, více než pětkrát tolik. Je ovšem nutné připomenout, že sociologie přitom byla pouze jedním z rigorosních oborů, případně jen „půloborem“, takže absolventi se fakticky mohli věnovat vědecké činnosti ve svém druhém (třetím) oboru. Vysoký počet sociologických rigoros byl přitom způsoben i tím, že jejich skládání pokračovalo dokonce i poté, co byla sociologie vyřazena ze seznamu „studovatelných“ akademických oborů, až do léta 1953. Naprostá většina československých držitelů sociologického rigorosa z období před obnovením sociologických studií v šedesátých letech (211 z celkového počtu 280 osob, tj. 75 %) totiž rigorosum z „buržoasní pavědy“ absolvovala teprve v období akademických let 1948/49 – 1952/53!⁴² Tedy v době, kdy byla jakákoli sociologická kariéra nemožná – jaké proto byly jejich další osudy?

Jiří Musil ve vzpomínkovém eseji na studium a životní dráhy posledních studentů sociologie shrnuje, že mnozí z nich se po únorovém převratu sami rozhodli pro odchod do exilu, další byli z univerzitního studia vyloučeni a ti, již směli zůstat, absolvovali v rámci jiných oborů (snazší to bylo v případě, že sociologie byla jejich vedlejším oborem, obvykle vedle filosofie, psychologie nebo historie) [Musil 2011]. Jejich další osudy byly různorodé. Například Jiří Horina se po vojenské službě u pomocných technických praporů, práci v dolech a působení vychovatele na internátu v šedesátých letech mohl etablovat jako podnikový sociolog, po roce 1968 byl pomocným dělníkem a o dvacet let později se stal starostou Hronova. Sám Jiří Musil pracoval v oblasti sociální hygieny, na konci padesátých let zakotvil v resortním Výzkumném ústavu výstavby a architektury a v osmdesátých letech na fakultě architektury ČVUT; trvale se přitom věnoval především sociologii města a bydlení. Do akademického sociologického prostředí v plném slova smyslu mohl nicméně vstoupit také až po roce 1989, nejprve jako ředitel obnoveného Sociologického ústavu ČSAV a později jako profesor Středoevropské univerzity a Univerzity Karlovy. Nešpor vedle toho uvádí zcela specifický případ Bohumila Geista, který se ke „svému“ oboru vrátil po čtyřiceti letech mimovědeckého angažmá, byť pochopitelně již nemohl „dohonit zameškaný čas“ [Nešpor 2008b, 2011b: 140–141].

Z celkového počtu 211 poúnorových absolventů oboru se k profesionální sociologii alespoň nějak, často po létech, vrátilo pouze 10 osob (5 %). I při vědomí velice úspěšného angažmá řady dalších v jiných akademických oborech (stejně jako toho, že značná část oborových absolventů jistě neměla vědecké ambice a leckdy ani kompetence) jde patrně o jednu z vůbec největších ztrát v novodobých českých intelektuálních dějinách.

⁴² Kvantitativní údaje by se pravděpodobně mírně změnily, pokud bychom mohli započítat studenty „vyakčňené“ po únoru 1948. Tato data jsou ovšem až na výše uvedené výjimky nedostupná a současně nešlo o oborové absolventy, jak je vymezujeme v této studii.

Závěrem

Cílem této studie bylo zaplnit citelnou mezeru v existujícím poznání dějin české sociologie před nástupem komunistického režimu a dočasnou likvidací oboru, ukázat, jak probíhalo vysokoškolské studium sociologie, kdo byli jeho absolventi a co se s nimi stalo. Sociologie začala být na tehdejší jediné české univerzitě přednášena již v osmdesátých letech 19. století, prvního profesora a samostatnou „katedru“ získala v roce 1919 a o dvanáct let později se stala také rigorosním, tj. akademicky plně etablovaným oborem. Druhého a třetího stupně institucionalizace přitom v meziválečném období nebo nejpозději v průběhu druhé světové války dosáhla také na všech ostatních československých univerzitách (vyjma Německé univerzity v Praze). Byly učiněny rovněž pokusy o etablování sociologie na technických vysokých školách a na školách sociálněvědních, v posledním případě úspěšně završené prostřednictvím poválečné Vysoké školy politické a sociální.

V mezinárodním (evropském) měřítku přitom ve všech případech šlo o relativně časně institucionální ukotvení oboru, srovnatelné pouze s vůdčími národními sociologickými tradicemi – německou a francouzskou –, zatímco naprostá většina ostatních národních sociologií na podobné zázemí musela čekat mnohem déle [srov. Cuin, Gresle 2004: 58–164]. Tomuto stavu odpovídalo pochvalné hodnocení Howarda Beckera: „Nikde není země stejné velikosti, jež by se mohla pochlubit tak význačným počtem současných sociologů nebo takovým rozsahem a intenzitou sociologické činnosti. Zde [= v Československu] je opět jeden zářivý bod na sociologické mapě“ [Barnes, Becker 1938: 1067].⁴³

Pochopitelným důsledkem bylo, že sociologii vystudovalo (v dobových poměrech) nemálo zájemců a část z nich si tento obor následně vybrala také jako profesionální životní uplatnění – těch bylo nicméně řádově méně než samotných absolventů. Mezi akademicky působícími či jinak vědecky relevantními československými sociology bychom v meziválečném období i po druhé světové válce našli spíše (dřívější) absolventy jiných akademických disciplín, které k sociologii přivedly osobní a badatelské zájmy. Tato skutečnost je částečně pochopitelná kvůli tomu, jakým způsobem docházelo k etablování vysokoškolských předmětů (a z podobných důvodů se opět opakovala v šedesátých letech, kdy došlo k „druhému zrodu“ československé sociologie), nešlo ovšem o důvod jediný. Části absolventů vysokoškolského studia sociologie v nastoupení vědecké dráhy zabránily vnější důvody: relativně nevelký a jen zvolna rostoucí počet míst, a především dvojí zásadní omezení až likvidace sociologické práce v období druhé světové války a po komunistickém převratu. Pro dobovou československou sociologii méně lichotivě vyznívá ještě jedno podstatné zdůvodnění: k volbě oboru často vedl jeho „módní“ charakter a někdy snad i větší snadnost absolutoria než v případě zavedenějších disciplín.

⁴³ Český překlad uváděn podle *Sociologická revue* 9, 1938 (1–2): 89–92, citát 91.

K zásadnímu nárůstu počtu československých absolventů sociologie přitom došlo v krátkém období po druhé světové válce, částečně vlivem celospolečenského „hladu“ po (několik let nemožném) vysokoškolském vzdělání. To samozřejmě souviselo s poválečným zvýšením počtu vysokých škol i jejich studentů a s tím, že dosažení doktorátu se dočasně stalo standardní formou ukončení vysokoškolského studia. Přesto však počet absolventů sociologie vzrostl mnohem výrazněji než v případě jiných společenskovědních a humanitních oborů. Zatímco v předválečném období (od roku 1931, kdy bylo možné skládat rigorosa ze sociologie) doktorát na základě sociologického rigorosa získalo jenom 5 osob ročně, v letech 1945–48 šlo o 23 osob a v letech 1948–53 dokonce o 42 osob ročně. Nastupující komunistický režim, který sociologii jakožto „buržoasní“ obor likvidoval, tak paradoxně umožnil absolutorium největšímu podílu studentů. Dokonce ještě většímu, než jaký zpočátku každý rok absolvoval „marxistickou“, respektive „marxisticko-leninskou“ sociologii v období po obnovení výuky v polovině šedesátých let a po normalizačních čistkách.

Přes tuto shovívavost v podobě možnosti řádného ukončení studia, která ovšem nebyla uplatněna vůči nemalému počtu studentů „vyakčněných“ po únoru 1948, komunisté naprostě většině absolventů neumožnili nástup vědecké dráhy v jejich oboru, a to ani nikdy později. Výsledkem byla jedna z největších intelektuálních ztrát moderního československého vysokého školství a vědy. Někteří absolventi sociologie jistě příslušné poznatky uplatnili v jiných oborech a pár z nich se nakonec přeci jen k sociologii různými cestami vrátilo (stejně jako se toho dožilo malé množství předúnorových profesionálních sociologů). Naprostá většina studentů „staré“ sociologie mohla nicméně přínos svého studia využít nanejvýš soukromně, v domácích a kavárenských úvahách o společnosti a o tom, jak jí sociologie (ne)rozumí.

ZDENĚK R. NEŠPOR je sociolog a historik, vedoucí vědecký pracovník Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i., a docent Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze. V letech 2009–2012 byl předsedou hodnotícího panelu pro historii a archeologii Grantové agentury ČR. Věnuje se především studiu českých náboženských a církevních dějin v evropském kontextu v období od 18. století do současnosti, k tomu si přibírá další témata z historie, sociologie a sociální antropologie, resp. jejich dějin, teorie a metodologie. Je autorem dvou set odborných statí a spolu/autorem či editorem dvaceti knih. V poslední době vydal knihy Náboženství v 19. století (Praha: Scriptorium, 2010; s kolektivem), Příliš slábi ve víře (Praha: Kalich, 2010) a Republika sociologů (Praha: Scriptorium, 2011). Podílel se také na vydání Edice českých sociologických časopisů (Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i. + MathAn, 2011; spolueditorka A. Kopecká) a Kdo je kdo v české sociologii a příbuzných oborech (Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), 2011; spolueditorka A. Kopecká).

Prameny a literatura⁴⁴

- Adamec, Čeněk. 1996. *Počátky výzkumu veřejného mínění v českých zemích*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR.
- Barnes, Harry E., Howard Becker. 1938. *Social Thought from Lore to Science II. Sociological Trends throughout the World*. New York: D. C. Heath.
- Bláha, I. Arnošt. 1996–2003. „Rodinná kronika.“ *Universitas, Revue Masarykovy univerzity v Brně* 1996/1 – 2003/4 (separátně číslovaná příloha).
- Cuin, Chales-Henry, François Gresle. 2004. *Dějiny sociologie*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Černý, Václav. 1992. *Paměti III. 1945–1972*. Brno: Atlantis.
- Devátá, Markéta. 2009. „Vysoká škola politických a hospodářských věd (1949–1953).“ Pp. 421–456 in Antonín Kostlán, Markéta Devátá (eds.). *Semináře a studie k dějinám vědy (Práce z dějin vědy č. 21)*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i.
- Devátá, Markéta. 2010. „Vysoká škola politická a sociální v systému národní fronty.“ *Východočeské listy historické* 27: 52–63.
- Fischer, Josef L. 2005. *Listy o druhých a o sobě*. Ed. Jiří Opelík. Praha: Torst.
- Gaďourek, Ivan. 2006. *Cestou Komenského. Vzpomínky z mládí účastníka třetího odboje*. Brno: Barrister & Principal.
- Galla, Karel. 1968. „Vývojové tendence české sociologie.“ *Sociologický časopis* 4 (3): 273–287.
- Havránek, Jan (ed.). 1997. *Dějiny Univerzity Karlovy III. 1802–1918*. Praha: Univerzita Karlova.
- Hirner, Alexander. 1947. „Sociologický ruch na Slovensku.“ *Sociologie a sociální problémy* 7 (1): 46–49.
- Hoffmannová, Jaroslava. 2009. *Institucionální zázemí humanitních a sociálních věd v českých zemích v letech 1848–1952*. Praha: Archiv AV ČR, v.v.i.
- Janák, Dušan. 2009a. *Hodnoty a hodnocení v sociologii Inocence Arnošta Bláhy. Studie z dějin klasické české sociologie*. Brno: Masarykova univerzita.
- Janák, Dušan. 2009b. „Ohlédnutí za sociologií Inocence Arnošta Bláhy.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 45 (5): 1081–1090.
- Janák, Dušan. 2011. „Autorská a tematická struktura Sociologické revue. Příspěvek k sociologickému rozboru české sociologie.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 47 (5): 990–1016.
- Janák, Dušan. 2012. „Sociologie Antona Štefánka v kontextu dobových sociologických časopisů.“ *Sociológia* 44 (1): 34–61.
- Janák, Dušan, Anna Bereš. 2011. „Autorská a tematická struktura časopisu Sociální problémy. Příspěvek k sociologickému rozboru české sociologie.“ *Lidé města* 13 (1): 3–25.
- Janišová, Helena. 1998. *Zdeněk Ullrich. Příspěvek k dějinám československé sociologie z let 1945–1949*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Janišová, Helena, Tomáš Holeček. 1992. „Česká sociologie po roce 1945.“ *Sociologické aktuality* 3 (zvl. číslo): 13–14.
- Klobucký, Robert. 2001. „Vplyv T. G. Masaryka na konštituovanie slovenskej sociológie.“ *Sociológia* 33 (2): 207–220.
- Klobucký, Robert. 2006. *Hlasistické hnutie: národ a sociológia. Začiatky sociologického myšlenia na Slovensku*. Bratislava: Sociologický ústav SAV.

⁴⁴ Nevydané prameny, stejně jako drobné příspěvky v časopisech jsou citovány pouze v poznámkách pod čarou.

- Král, Josef. 1969. „Několik poznámek k číslu 3/IV 1968 Sociologického časopisu o československé sociologii.“ *Sociologický časopis* 5 (4): 393–402.
- Kupka, Karel. 1922–1923. „K sociologickému studiu u nás.“ *Parlament* 2: 199–200.
- Kvasničková, Adela. 1998. „Proti stereotypom obrazu sociológie náboženstva a kresťanskej sociológie na Slovensku do r. 1948.“ *Sociológia* 30 (2): 115–132.
- Laiferová, Eva. 1995. „70 rokov oboru sociologie na FF UK v Bratislave.“ Pp. 3–20 in *Sociológia v meniacej sa spoločnosti. Zborník referátov zo seminára*. Bratislava: Katedra sociologie FiF UK.
- Lužný, Dušan. 1991. „Bláhova ‚Sociologie intelligence‘ po půl století.“ *Sociologický časopis* 27 (6): 774–787.
- Macků, Jan. 1968. *Vybrané kapitoly z dějin československé sociologie*. Praha: Socialistická akademie.
- Machotka, Otakar. 2001. *Mezi domovem a exilem*. Praha: Maroli.
- Machotka, Otakar, Zdeněk Ullrich. 1928. *Sociologie v moderním životě. Směry, organisace, úkoly*. Praha: Orbis.
- Mates, Pavel. 1983. „Pokusy o rušení brněnských vysokých škol v buržoazním Československu.“ *Časopis Matice moravské* 102: 215–225.
- Musil, Jiří. 2011. „Poslední ročník studentů sociologie po únoru 1948.“ *Lidé města/Urban People* 13 (3): 373–396.
- Nešpor, Zdeněk R. 2004. „Dvoji tradice české sociologie náboženství.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 40 (4): 447–468.
- Nešpor, Zdeněk R. 2007. *Institucionální zázemí české sociologie před nástupem marxismu*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.
- Nešpor, Zdeněk R. 2008a. *Ne/náboženské naděje intelektuálů. Vývoj české sociologie náboženství v mezinárodním a interdisciplinárním kontextu*. Praha: Scriptorium.
- Nešpor, Zdeněk R. 2008b. „Znovuzaložení Společnosti pro sociální bádání v 90. letech 20. století.“ *Lidé města/Urban People* 10 (1): 37–69.
- Nešpor, Zdeněk R. 2011a. „Sociolog(ie) mezi kolárkem, hákovým křížem a rudou hvězdou: Jaroslav Šíma v dějinách české sociologie.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 47 (5): 967–989.
- Nešpor, Zdeněk R. 2011b. *Republika sociologů. Zlatý věk české sociologie v meziválečném období a krátce po druhé světové válce*. Praha: Scriptorium.
- Nešpor, Zdeněk R. 2012. „Jan Mertl: sociolog-kolaborant, nebo oběť okolností?“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 48 (2): 343–365.
- Nešpor, Zdeněk R., Anna Kopecká (eds.). 2011. *Edice českých sociologických časopisů*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i. + MathAn.
- Pecka, Emanuel. 2007. *Sociolog Emanuel Chalupný*. České Budějovice: Vysoká škola evropských regionálních studií.
- Petráň, Josef. 1984. *Nástin dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy*. Praha: Univerzita Karlova.
- Petrusek, Miloslav. 1998. „Sociologie na počátku a konci protektorátu (poznámky a teze).“ Pp. 201–205 in *Věda v českých zemích za druhé světové války*. Praha: Archiv AV ČR.
- Petrusek, Miloslav. 2000. „Co bylo, když sociologie nebyla. Osudy zakázané a zhanobené vědy 1948–1963.“ Pp. 35–49 in Hana Barvíková (ed.). *Věda v Československu v letech 1953–1963*. Praha: Archiv AV ČR.
- Placht, Otto, František Havelka. 1932. *Předpisy pro vysoké školy Republiky Československé*. Praha: vl. n.
- Politika a věda. Sborník k desátému výročí založení Svobodné školy politických nauk*. 1938. Praha: Svobodná škola politických nauk.
- Prokop, Dušan. 1959. „Filosofické a sociologické názory Josefa Krále.“ *Filosofický časopis* 7: 321–349.

- Pšír, Bedřich. 1968. „O počátcích výuky sociologie venkova na Vysoké škole zemědělské v Brně.“ Pp. 268–273 in Juliána Obrdlíková, Dušan Slávik (eds.). *O koncepci dějin československé sociologie*. Praha, Brno: Socialistická akademie.
- Rákosník, Jakub. 2007. „Sociální ústav 1920–1941. Mozkové centrum československé sociální politiky.“ Pp. 296–316 in *Svět historie – historikův svět. Sborník profesoru Robertu Kvačkoví*. Liberec: Technická univerzita.
- Rákosník, Jakub. 2008. *Odvracená tvář meziválečné prosperity. Nezaměstnanost v Československu v letech 1918–1938*. Praha: Karolinum.
- Sedlák, Jiří. 1995. *Inocenc Arnošt Bláha*. Brno: Nadace Universitas Masarykiana.
- Schwinert, Ján. 1931. „Štúdia o tradícii.“ *Sociální problémy* 1: 231–251.
- Slovník národohospodářský, sociální a politický I.–III.* 1929–33. Eds. E. Chalupný, D. Krejčí. Praha: O. Janáček.
- Šiklová, Jiřina. 1968. „K dějinám pražské sociologické školy mezi světovými válkami.“ *AUC – Phil. et his.* 4: 13–25.
- Šubrtová, Alena. 1977. „Antonín Boháč – statistik a demograf.“ *Sborník Národního muzea v Praze, řada A*, 32 (1–3): 1–196.
- Tulachová, Marie (ed.). 1965. *Disertace pražské university 1882–1953 I*. Praha: Univerzita Karlova.
- Turčan, Ľudovít. 1993. „Doc. dr. Martin Katriak, CSc., osemdesiatročný.“ [rozhovor]. *Sociológia* 25 (4–5): 469–476.
- Turčan, Ľudovít. 1998–2001. „Sociálna otázka v kresťanskej sociológii na Slovensku v prvej polovici 20. storočia.“ *Sociológia* 30 (2): 149–164; *Sociológia* 33 (4): 379–386.
- Turčan, Ľudovít, Eva Laiferová (eds.). 1997. *O kontinuitu a modernu. Predpoklady, možnosti a realita rozvoja sociológie na Slovensku*. Bratislava: Sociologický ústav SAV.
- Turčan, Ľudovít, Eva Laiferová. 2002. „Štyri paradigmy slovenskej sociológie po februári 1948.“ *Sociológia* 34 (2): 145–158.
- Ullrich, Zdeněk. 1936. „Česká sociologie.“ Pp. 680–688 in Pitirim Sorokin. *Sociologické nauky přítomnosti*. Praha: J. Laichter.
- Vaněk, Antonín. 1986. *Slovník českých a slovenských sociálně politických myslitelů a sociologů. Autoři – časopisy – instituce – společnosti. 1848–1980*. Praha: Univerzita Karlova.
- Večerník, Jiří. 2011. „Empirický výzkum chudoby v českých zemích ve třech historických obdobích.“ *Data a výzkum – SDA Info* 5 (2): 133–146.
- Voříšek, Michael. 2012a. „Československá sociologie šedesátých let 20. století jako generační fenomén.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 48 (v recenzním řízení).
- Voříšek, Michael. 2012b. *The Reform Generation. 1960's Czechoslovak Sociology in a Comparative Perspective*. Prague: Kalich.
- von Wieser, Friedrich. 1929. *Gesammelte Abhandlungen*. Ed. Friedrich A. von Hayek. Tübingen: J. C. B. Mohr (P. Siebeck).
- Winclawski, Włodimierz. 1991. *Lud – národ – socjologia. Studium o genezie socjologii słowackej*. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.
- Zumr, Josef (ed.). 1999. *Emanuel Chalupný, česká kultura, česká sociologie a Tábor*. Praha: Filosofía.